

भारतातील महिलांचे आर्थिक स्थान

मानेकर व्ही. आर.,
यशवंत ज्युनिअर कॉलेज,
उमरी , जि. नांदेड.

मानवी समाजाला स्थिर स्वरूप देण्याचे कार्य हे महिलांनी केले आहे. सुरुवातील मानव रानटी अवस्थेमध्ये फळे, कंदमुळे खाऊन आपली उपजीवीका करीत असे. कालांतराने स्त्रीयांनी शेतीचा शोध लावून रानटी भटकंती करणाऱ्या मानवाला स्थिर स्वरूप दिले. त्यावेळस स्त्रीया ह्या पुरुषांच्या बरोबरीने श्रम करीत असत. कालांतराने पशुपालन, शिकार, शेती यांमध्ये श्रमविभागणी झाली व येथूनच समाजात स्त्री व पुरुष हे दोन गट पडले. या श्रमविभागणीमुळे घरकाम व शेती हे काम स्त्रीयांकडे तर शिकार करणे हे काम पुरुषांकडे आले. याकाळात स्त्रीप्रधान संस्कृती होती त्यामुळे घरामध्ये स्त्रीयांना मानाचे स्थान होते. कालांतराने शेतीच्या विविध औजारांचा शोध लागला व समाज सुस्थिर व विकसीत होऊ लागला. समुदाय एकत्र वसू लागले व त्यातून राजकारणाचा उदय झाला. तेंव्हापासून समाजातील स्त्री प्रधानता लुप्त होऊन पुरुष प्रधान संस्कृतीचा उदय झाला. समाजातील स्त्रीयांचे महत्व कमी होऊन त्या केवळ गुलाम म्हणून जीवन जगू लागल्या.

मनूने स्त्रीयांसंदर्भात 'यस्य नारीयस्य पूजयन्ते, रमन्ते तत्र देवता.' असे म्हटले खरे पर त्यानेच आपल्या काळात स्त्रीयांना परावलंबी बनविले. स्त्रीयांनी बालपणी पित्यावर, तरुणपणी पतीवर व म्हातारपणी मुलांवर अवलंबून राहावे असे म्हटले व येथून स्त्रीयांच्या आर्थिक व सामाजिक हालअपेष्टांना सुरुवात झाली. कालांतराने तर स्त्रीयांची स्थिती अजूनच खालावत गेली. समाजात मातृसत्ताक पध्दती जाऊन पितृसत्ताक पध्दतीचा शिरकाव झाला. त्यामुळे पुरुषांनी वेळोवेळी स्त्रीयांना प्रत्येक क्षेत्रा हिनतेची वागणूक देण्यास सुरुवात केली. मोगलकाळामध्ये तर स्त्रीयांकडे भोगवादी दृष्टिने पाहण्यात येऊ लागले. ब्रिटीश कालावधीमध्ये स्त्रीयांच्या वेश्या व्यवसायास सुरुवात झाली. या पध्दतीने स्त्रीयांचे समाजातील स्थान खालावत गेले. प्राचिन काळापासून स्त्री ही पुरुषांपेक्षा बरोबरीने श्रम करीत आली आहे तरी तिला पुरुषांबरोबरीने जगता आले नाही.

कोणत्याही देशाचा सर्वांगीण विकास हा महिलांच्या बरोबरीच्या भागीदारीशिवाय शक्य होत नाही. या संदर्भात पं. जवाहरलाल नेहरु म्हणतात की, "महिलांची स्थिती ही देशाचे स्वरूप निश्चित करीत असते." देशाच्या विकासामध्ये महिलांच्या योगदानाबद्दल व त्यांच्या समान अधिकाराबद्दल दुसऱ्या महायुद्धानंतर जगाचे लक्ष केंद्रीत झाले. परंतु यास खरी गती प्राप्त झाली ती संयुक्त राष्ट्र संघटनेच्या स्थापनेनंतरच. संयुक्त राष्ट्र संघटनेने सन १९४६ मध्ये पहिल्यांदा महिलांच्या स्थितीचा अभ्यास करण्यासाठी एका समितीची स्थापना केली. देशाच्या व जगाच्या विकासामध्ये महिलांची सक्रिय भागीदारी राहावी यासाठी संयुक्त राष्ट्र संघटनेमध्ये सन १९७९ मध्ये 'विकासामध्ये महिला' (Women in Development) या

दलाची स्थापना करण्यात आली. तसेच सन १९७६ मध्ये महिलांसाठी 'विकास निधी' (United Nations Development Fund) ची स्थापना देखिल करण्यात आली. सर्व जगाचे महिलांच्या समस्यांकडे लक्ष वेधण्यासाठी संयुक्त राष्ट्र संघटनेद्वारे सन १९७५ ते १९८५ या दशकाला 'महिला दशकाचे' स्वरूप देण्यात आले. त्याच प्रमाणे स्त्रीयांच्या समस्यांना व्यासपीठ निर्माण करून देण्यासाठी व साऱ्या जगाचे लक्ष स्त्रीयांच्या समस्यांकडे वेधण्यासाठी सन १९७५ मध्ये युनोच्या पुढाकाराने मेक्सिकोमध्ये, सन १९८० मध्ये कोपनहेगमध्ये, सन १९८५ मध्ये नैरोबी येथे आणि सन १९९४ मध्ये बीजिंग येथे जागतिक महिला परिषदांचे आयोजन करण्यात आले. या परिषदांमधून महिलांविषयीचे भेदभाव मिटविण्यासाठी, त्यांना शैक्षणिक, सामाजिक, आर्थिक व राजकीय क्षेत्रांमध्ये पुरुषांबरोबरच्या संधी मिळवून देण्यासाठी अनेक कार्यक्रमांचे आयोजन करण्यात आले. याचा परिणाम म्हणून भारतासहित जगातील संपूर्ण देशांमध्ये महिलांना पुरुषांबरोबरीचे अधिकार प्राप्त करून देण्यासाठी नवीन धोरणे, कार्यक्रम तसेच कायदे करण्यात आले.

भारतामध्ये इंग्रजांच्या राजवटीमध्ये स्त्रीयांच्या प्रश्नांना वाचा फुटली. या अगोदर पेशवे काळात व मोगल काळात काही थोड्या स्त्रीयांना आपले कर्तृत्व दाखविण्याची संधी मिळाली आणि त्याचा त्यांनी उपयोग करून घेतला. मात्र कनिष्ठ वर्गातील स्त्रीयांना आर्थिक विवंचनेमुळे कष्ट करावे लागत असत. मध्यमवर्गीय सामान्य स्त्री रुढी-परंपरा व धर्माच्या कल्पनांना जखडलेली होती. परंतु इंग्रज राजवटीमध्ये सती, बालविवाह, बालहत्या यासारख्या प्रथांविरोधी इंग्रजांनी कायदे केले. इंग्लंडमध्ये स्त्री मताधिकारासाठी स्त्रीयांनी सुरु केलेला लढा यशस्वी झाला व त्याचे पडसाद भारतीय समाजावर पडून भारतामध्ये सर्वप्रथम सन १९२७ मध्ये 'अखिल भारतीय महिला परिषदेची' स्थापना झाली आणि स्त्री चळवळीला सुरुवात झाली.

भारतातील महिलांच्या वर्तमान स्थितीची कारणे सांगतांना कौर म्हणतात की, "असंतुलीत लिंगानुपात, पोषक तत्वांचा कमी उपयोग, बालविवाहांमुळे महिलांच्या आरोग्यावर होणारा वाईट परिणाम, उच्च प्रजनन दर, शैक्षणिक क्षेत्रात महिलांचा मागासलेपणा, द्वेष पूर्ण सामाजिक परंपरा, पुरुषांचा स्त्रीयांकडे पाहण्याचा भोगवादी दृष्टिकोण, प्राचीन सामाजिक रुढी-परंपरा, इत्यादी कारणांमुळे स्त्रीयांना समाजात हिनतेची वागणूक मिळते." महिलांच्या परिस्थितीत बदल होण्यासाठी सरकारने ७३ आणि ७४ व्या घटनादुरुस्तीनुसार महिलांना जास्तचे अधिकार, शिक्षण, रोजगार आणि राजकारणाच्या क्षेत्रात नवीन संध्या निर्माण करून देण्यात आल्या आहेत. या घटनादुरुस्तीनुसार महिलांना स्थानिक स्वराज्य संस्थांमध्ये ३३% आरक्षण जाहिर करण्यात आले आहे, तसेच शासनाने महिलांसाठी केंद्र व राज्य पातळीवर महिला धोरण जाहिर केले आणि सन २००१ मध्ये 'महिला सबलीकरण वर्ष' जाहिर करून महिलांबाबत वेगवेगळ्या योजना आखल्या. जेणेकरून महिलांच्या जीवनमानाचा दर्जा ऊंचावणे, त्यांच्या प्रगतीतील सामाजिक, राजकीय व आर्थिक अडथळे दूर करणे हा त्यामागील उद्देश होता.

भारतातील महिलांची सामाजिक, राजकीय आणि आर्थिक स्थिती आजही म्हणावी तेवढी चांगली नाही. कारण भारत

सरकारने स्त्रीयां संदर्भात अनेक कायदे केलेले असले तरी ते सर्व कागदावरच राहिले. त्यामुळे आज स्त्रीया जरी घराबाहेर पडून काम करित असल्या तरी पुरुषांचे त्यांच्यावरिल वर्चस्व कमी झाले नाही.

महिलांची आर्थिक स्थिती :

भारतातील महिलांच्या आर्थिक स्थितीचा विचार करत असतांना त्यांच्या खालील घटकांचा विचार करणे आवश्यक ठरते.

१) आर्थिक कार्यात भागीदारी :

आजच्या महागाईच्या काळामध्ये आर्थिक समस्यांना सामोरे जाण्यासाठी पुरुषांनी महिलांचा आधार घेतला आहे. आज पुरुषांच्या बरोबरीने स्त्रीया कार्य करित आहेत. सर्वच कुटूंबांमध्ये आर्थिक गरजांच्या पूर्ततेसाठी महिलांचे सहकार्य घेतले जाते. कृषी क्षेत्रात, रोजंदारी, पशूपालन, घरगूती उद्योग, व्यापार इत्यादी सर्वच क्षेत्रामध्ये महिला पुरुषांच्या बरोबरीने चालत आहेत. भारतातील विविध क्षेत्रामध्ये महिलांचे भरीव असे योगदान आहे. कृषी क्षेत्रामध्ये ६३%, रोजंदारीमध्ये ९%, पशूपालनामध्ये ३.६%, घरगूती उद्योगात १०.२%, व्यापारात ८.४% आणि इतर क्षेत्रामध्ये ५.८% एवढा महिलांचा सहभाग आहे. यावरून असे दिसून येते की, कृषी क्षेत्रामध्ये सर्वाधिक स्त्रीया पुरुषांबरोबर किंवा त्यांच्याही पेक्षा जास्त काम करतात. डॉ. अमर्त्य सेन देखिल महिलांच्या आर्थिक कार्याबद्दल असे म्हणतात की, महिलांच्या योगदानाशिवाय देशाचा आर्थिक विकास होणे संभव नाही.

स्त्रीयांचा भारतीय अर्थव्यवस्थेतील विविध क्षेत्रामध्ये भरीव असा सहभाग असला तरी स्त्रीयांना आर्थिक भागीदारीत बरोबरीचे स्थान दिले जात नाही. या सर्व क्षेत्रात स्त्रीया काम करित असल्यातरी यामध्ये पुरुषांचेच वर्चस्व व नियंत्रण दिसून येते. स्त्रीया केवळ कष्ट करतात परंतु त्याचा आर्थिक लाभ हा पुरुषांकडेच जातो.

२) महिलांवरिल दुहेरी जबाबदारी :

महिलांना आजच्या परिस्थितीमध्ये घराबाहेर पडून काम करण्याचे स्वातंत्र्य दिले असले तरी घरगूती कामाची जबाबदारी आजही महिलांवरच आहे. सामान्यतः व्यवहारात महिलांना आर्थिक व आर्थिकेत्तर अशी दुहेरी जबाबदारी पार पाडीवी लागते. स्त्रीयांना काम करण्याचे स्वातंत्र्य असले तरी घर सांभाळून, कुटूंब सांभाळून काम करण्यावर जास्त भर दिला जातो. तिला आजही समाजात आर्थिक बाबतीत पुरुषांबरोबर व पुरुषांसारखे अधिकार प्राप्त झालेले नाहीत. संपत्ती मध्ये स्त्रीयांना समान अधिकार असणारा कायदा केलेला असला तरी त्याची प्रत्यक्ष अंमलबजावणी केली जात नाही. ग्रामीण भागामध्ये स्त्रीयांना चूल आणि मुल सांभाळून पुरुषांबरोबर शेतीची कामे करावी लागतात. स्त्रीया ह्या पुरुषांपेक्षा जास्त काम करित असल्यातरी त्यांना कुटूंबात व समाजात हिनतेची वागणूक मिळते. स्त्रीयांना दिवसातून १४ ते १८ तास काम करावे लागत असले तरी तिच्या सामाजिक, आर्थिक व राजकीय स्थितीत कोणताही बदल घडून आलेला नाही.

३) जाहिरात व मनोरंजनाच्या साधनात सहभाग :

आज जाहिरातीमध्ये व सिनेमा, नाटक यासारख्या मनोरंजनाच्या क्षेत्रांमध्ये ९०% स्त्रीयांचा सहभाग आहे. यापासून त्यांना उत्पन्नदेखिल चांगले मिळत असले तरी अशा ठिकाणी स्त्रीयांच्या बिभस्सपणेतून स्त्रीयांना केवळ भोगवादी बनवले आहे. यातून महिलांच्या शोषणास भरच पडली आहे. पाश्चिमात्यीकरणाच्या, सुधारणेच्या नावाखाली महिलांच्या शोषणामध्ये वाढच झाली आहे. यातून बलात्कार, लैंगिक छळ, खून यासारख्या स्त्रीयांच्या समस्यांमध्ये वाढ झाली आहे.

४) सारख्या कामासाठी मिळणारा कमी मोबदला :

स्त्री आणि पुरुष एक सारखे काम करीत असले तरी पुरुषांपेक्षा स्त्रीयांना कमीच मोबदला दिला जातो. संयुक्त राष्ट्र संघटनेमध्ये सन १९५१ मध्ये आंतरराष्ट्रीय पातळीवरील श्रमीक संघटनेने महिलांना पुरुषांबरोबरीचे समान वेतन देण्यासाठी नियम पास केले. भारताने देखिल सन १९७१ मध्ये समान मजदूरी कायदा पास केला. असे असले तरी त्यांची कागदोपत्रीच नोंद आहे. त्याची प्रत्यक्ष अंमलबजावणी मात्र झालेली दिसून येत नाही. सरकारच स्वतः विविध रोजगार हमी योजनांमध्ये पुरुषांपेक्षा महिलांना कमी वेतन देते. यातून स्त्रीयांना सामाजिक व आर्थिक क्षेत्रात कमी लेखण्याचा प्रयत्न केला जातो. आज सर्व क्षेत्रात भ्रष्टाचार माजला असतांना महिलांमध्ये मात्र भ्रष्टाचारीपणाचे प्रमाण नसल्याचे आढळून आले आहे. तसेच पुरुषांपेक्षा स्त्रीयांचे प्रामाणीकपणे काम करतात असे विविध अभ्यासातून पुढे आले आहे. त्यामुळेच खाजगी क्षेत्रामध्ये स्त्रीयांना मोठ्या प्रमाणात रोजगार दिला जात आहे.

सारांश :

एकीकडे स्त्रीयांना साक्षरता, आरक्षणांमुळे विकासाला संधी मिळत असली तरी म्हणावे तेवढे स्वातंत्र्य व सुरक्षितता त्यांना मिळत नाही. त्यामुळे त्यांना सतत दडपणाखाली, भीतीने काम करावे लागते. प्रत्येक क्षेत्रात महिलांना पुढे येण्यासाठी विविध योजना, कायदे असूनही आज त्यांचा दर्जा समान नाही. याचे कारण म्हणजे आजही पुरुषप्रधान संस्कृतीमध्ये स्त्रीयांना समान लेखले जात नाही. जोपर्यंत पुरुषांचा व समाजाचा स्त्रीयांकडे पाहण्याचा दृष्टिकोण व त्यांची मानसिकता बदलणार नाही तोपर्यंत समाजातील स्त्रीयांचे सामाजिक, आर्थिक व राजकीय स्थान व दर्जामध्ये बदल होणार नाही.

भारतामध्ये महिलांच्या सबलीकरणासाठी महिला जागृती योजना, समन्वीत महिला विकास योजना, महिला समृद्धी योजना, जवाहर रोजगार योजनेमध्ये महिलांना ३०% आरक्षण, समन्वीत ग्रामीण विकास कार्यक्रमात महिलांना ४०% आरक्षण, महिलांना स्वयंरोजगार मिळवून देण्यासाठी कामधेनू योजना इत्यादी प्रकारच्या योजना राबविल्या जात आहेत. या सर्व योजनांचा प्रमुख उद्देश हा महिला आर्थिक बाबतीत स्वावलंबी झाल्या पाहिजेत हा आहे.

आज महिलांच्या आर्थिक स्थितीमध्ये सुधारणा होण्यामध्ये बचत गटांचे योगदान उल्लेखनीय आहे. यामधून महिलांना परत समाजात मानाचा दर्जा मिळण्यास मदत होत आहे. आज सरकारचे विविध उपक्रम हे बचत गटांच्या मार्फत पूर्ण केले

जात आहेत. परंतु बऱ्याच बचत गटांवर आजही पुरुषांचेच वर्चस्व दिसून येते. तेव्हा पुरुषांच्या मानसिकतेत बदल झाल्या शिवाय स्त्रीयांना समाजात पुरुषांबरोबरीचे स्थान मिळणार नाही.

संदर्भ :

- 1) डॉ. तिवारी आणि डॉ. शुक्ला, भारतीय नारी, ए.पी.एच. पब्लिशिंग कॉरपोरेशन, नई दिल्ली, २००२.
- 2) डॉ. सौ. नंदिनी तडकलकर, महिलांचे सबलीकरण आणि शेतकरी महिला आघाडीचे योगदान, अल्फा पब्लिकेशन्स, नांदेड, डिसेंबर, २००८.
- 3) Saraswati Raju, Locating Women in Social Development, India: Social Development Report.
- 4) Improving the Status of Women, University News, April 26 May 02, 2004.
- 5) Maithreyi Krishnaraj, Women's Studies in India, Himalaya Publishing House, Bombay, 1988.

